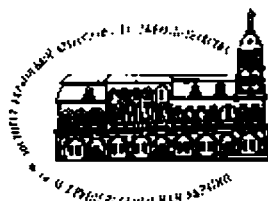

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЦЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 46

Книга I

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(1890–1914)

Серія

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ:
ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного Комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова і коментарі Віталій ТЕЛЬВАК

Переклад статей: з російської – Іван СВАРНИК, з польської – Віра РОМАНИШИН,
з німецької – Любов ЯНИШИНА, з чеської – Надія ЛОБУР

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-881-7 (Т. 46. Кн. I)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2015
© Тельвак В.В., передмова, коментарі, 2015
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2015

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФ. М.ГРУШЕВСЬКОГО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.

Проф. М.Грушевский. История украинского козачества.
Том первый до начала XVII века (Извлечено из VII тома
“Исторії України-Руси”). Киев, 1913. Ст. 408. Ц. 2 р. 50 к.

Козацтво — найбільш яскраве й значуще явище в історії українського народу. Воно наклало глибокий відбиток на духовний склад цього народу й відіграло вирішальну роль у його долі. У козацтві, у його своєрідному ладі мовби втілювався соціально-політичний ідеал українського народу, і в бурхливій героїчній історії козацьких рухів український народ вичерпав усю свою державну, а почасти й національну потенцію. Як у Польщі “народ-шляхта” заступала протягом століть решту населення країни, так і в Україні козацтво відсунуло на другий план інші класи суспільства, узявши на себе представництво всієї нації. Ось чому в XVII й XVIII століттях назви “козацька нація”, “козако-руський народ”, “козацький малоруський народ” були співзвучні поняттю українського народу.

І якщо для історика в XVIII столітті історія козацтва заступала чи, точніше сказати, поглинала собою історію всієї України, то і в наш час, ще й досі не було повної і науково опрацьованої історії козацтва, як особливого класу українського суспільства, що виділювався серед інших суспільних класів, який прагнув до соціально-політичного самовизначення, мав свою ідеологію, претендував на керівництво серед українського народу й здійснював це керівництво протягом майже двох століть. Саме походження й формування козацтва, мало висвітлене документально, різні вчені досі пояснювали ще по-різному.

Праця проф. М.Грушевського підводить підсумок того, що зробила наука до нашого часу для з'ясування питання саме про утворення козацтва і його історію. Мало того: це не еkleктична праця, що є лише оглядом думок і збіркою матеріалів, це плід багаторічної самостійної праці вченого-фахівця, глибокого знавця всіх періодів історичного минулого України, який вивчав це минуле на підставі першоджерел і сказав своє слово щодо багатьох питань української історії, в тому числі і з питань козацтва, що й було “останнім словом науки” з даних питань. Ось чому “Історію українського козацтва” проф. Грушевського слід визнати в нашій історичній науці явищем, що створює епоху й завершує працю низки поколінь учених-дослідників.

Виділена в окремі томи в капітальній праці проф. Грушевського “Історія України-Руси”, його історія українського козацтва в російському виданні

становить цілком самостійну цілість. І навіть ті скорочення й децю інакше розташування приміток, які зробив автор для цього видання, зроблені надзвичайно вдало, в сенсі надання праці стрункості, завершеності.

Вступом до I тому “Історії українського козацтва” є короткий нарис історіографії козацтва, причому, на початку 2-го розділу книги поданий ще й детальний нарис з вужчого питання про походження козацтва. Чи ж не краще було б об’єднати обидві частини в одну, і замість досить сухого, хоч і вичерпного в сенсі повноти матеріалу, бібліографічного переліку в передмові, а далі окремо викладеної літератури питання про походження козацтва в середині книги, — чи не краще було дати один загальний нарис історіографії українського козацтва? Адже розвиток козацької історіографії був тісно пов’язаний із розвитком в українському суспільстві розуміння свого минулого й національної самосвідомості, і тому виділити все це питання в самостійний розділ і зупинитися на ньому детальніше в книзі, яка створювалася як і з науковими, так, безумовно, і з популяризаторськими цілями, було б, гадаємо, не зайвим. Додамо, що багато зауваг бібліографічного кшталту розкидано в підрядкових примітках до тексту.

У розділі “Південно-Східна Україна в XV–XVI ст.” проф. Грушевський подає нарис стану дніпровського й дністровського пониззя у період литовського правління й колонізації цих окраїн литовськими князями у зв’язку з організацією військової оборони. Ця колонізація мала військово-службовий характер й привабила досить велику кількість населення, яке осідало під захистом “замків”, тобто укріплених пунктів, що тягнулися лінією (з заходу на схід): Жван — на Дністрі, Брацлав — на Бузі, Звенигород, Черкаси — на Дніпрі. Та ці колонізаційні надбання були дощенту знесені татарськими спустошеннями останньої чверті XV століття. Польсько-литовський уряд, “зрадивши традиції Вітовта, занедбав свою південно-східну політику настільки, що дозволив своїм противникам, московським князям, переманити давніх союзників Литви — кримських ханів, і Крим із аванпосту литовської політики, сторожа й оборонця української колонізації... стає на дуже тривалий час джерелом руйнування і дезорганізації України” (с. 34). Млявість і невитриманість урядової політики й державна слабкість Польсько-Литовської держави позбавила серйозного захисту південно-східну окраїну, і в результаті загинули всі плоди колонізаційної діяльності XV століття. “Починаючи з руйнувань Менглі-Гірея XV ст. й надалі майже ціле століття й, у всякому разі, три чверті століття — до 1560-х років — Східна Україна залишається пустелею”.

Та якщо уряд не міг і не вмів захистити найродючіші землі держави й забезпечити в них міцну осілість, то за це береться саме населення, і не

лише через елементарну необхідність, а й через формальний обов'язок: всі мешканці були зобов'язані з'являтися на захист “замків” на перший заклик місцевої адміністрації. Тривожне й сповнене небезпек життя розвивало серед прикордонного населення дух свободи й незалежності: “всі відчували себе не паріями суспільства, а повноправними його членами” — і бояри-землевласники, і міщани, й селяни. Вічна тривога й незабезпеченість життя від татар винагороджувалася зате сторицею надміром врожайних земель: навкруги простягалися безмежні “уходи”, що давали дичину, рибу, хутра, мед, віск та інше; саме тому кадри місцевого населення “замків” (лише під їхнім захистом можна було більш-менш спокійно жити) постійно поповнювалися прибульцями зі східноукраїнських земель, з Волині і навіть Полісся. Заняття промислами супроводжувалося у прикордонного населення партизанською боротьбою з татарами. І ця боротьба поступово переходила від оборони до нападу, причому організаторами й вождями наступального руху були зазвичай представники місцевої адміністрації — старости й воєводи. Такими були: Богдан Глинський, Предслав Лянцкоронський, [Остафій] Дашкович, [Бернат] Претвич. Серед таких умов склався козацький клас, але не відразу, а дуже поступово. Проф. Грушевський не раз наполягає на тому, що козацтво кінця XV й першої половини XVI століття — заняття, а не суспільний клас: “з одного боку козацтво розчиняється у тій рухливій хвилі уходників, що напливала на весні у придніпровські міста й уходи... з іншого боку, воно губиться й непомітно переходить у суспільні верстви Південно-Східної України — особливо в міщанську... Козацтво в цей час і довго ще згодом — більше рід занять, ніж суспільне становище”... (с. 106).

Однак з'ясування процесу формування козацького стану відноситься вже до наступного розділу. Не можна не відзначити, що при читанні першого розділу, написаного взагалі з великою майстерністю, що захоплює читача глибиною аналізу фактичного матеріалу й невідпорністю висновків, відчувається велика незручність через відсутність історико-географічної карти, без якої пересічному читачеві складно орієнтуватися, наприклад, у нарисі колонізації Подністров'я, Побужжя й південного Подніпров'я.

У другому розділі “Початки козацтва” поданий аналіз давніх і нових поглядів про походження козацтва, починаючи з лінгвістичних теорій (“козак” — від “кози” чи “хозар”!) і завершуючи теоріями про генетичний зв'язок козацтва з формами і явищами княжої епохи. Власна думка проф. Грушевського про походження козацтва може бути резюмована його власними словами, у яких він подає свій погляд на це питання: “козацтво, як явище побутове, знайоме нам з дуже ранніх часів. Своє козацьке ім'я в тому

матеріалі, який ми маємо тепер у нашому розпорядженні, воно отримує в другій половині XV ст. А формується у відомий суспільний стан протягом всього XVI століття, й цілком певні організовані форми й правове визнання отримує щойно на межі XVI й XVII ст. І лише з кінця XVI ст. про козацтво можна говорити як про відомий суспільний клас, організацію, міркувати про козацький лад, козацькі громади, управління і т. п.” (с. 97). Про те, як склалося “побутове явище” козацтва, трактує перший розділ, який ми коротко переказали вище, а про формування козацького класу трактує весь подальший зміст книги. Проф. Грушевський детально викладає історію перших кроків українства з того моменту, від котрого дійшли до нас документальні відомості (1493–1499 рр.) і особливо уважно зупиняється на такій ефектній і типовій для своєї епохи постаті, як князь Дм[итро] Вишневецький, опоетизований у народній легенді.

Розділ III “Зростання й організація козацтва в передостанні десятиліття XVI століття” присвячений головно питанню про так звану Баторієву реформу козацтва, навколо якої склалося не менше легенд і різних фантастичних нашарувань, як і навколо питання про походження козацтва взагалі. Нещодавно отримані під керівництвом проф. Грушевського одним із його учнів відомості тепер уже остаточно дозволяють встановити, що “реформа” короля Стефана Баторія була лише однією з цілої низки спроб польського уряду, починаючи з Сигізмунда-Августа, підпорядкувати козацтво державній регламентації і зовсім не мала якогось вирішального впливу на процес формування козацького класу.

Розділ IV містить виклад перебігу перших зіткнень козацтва з польською державністю, — повстання Косинського й Наливайка, участь козаків у війнах Польщі з Туреччиною, Молдавією і Швецією.

Останній розділ — V “Східна Україна й козацтво на межі XVII століття. Соціальне значення козацтва” — викликає такий же особливий інтерес, як і перший розділ книги, і є блискучим формулюванням тих висновків, які випливають із попереднього аналізу історичних стосунків у Південно-Східній Україні на межі двох століть. Цей розділ пояснює нам причини того великого конфлікту між козацтвом і Польщею, який мав незмірно великі наслідки для українського і польського народів. Козацтво, укріпившись у пониззі Дніпра і створивши певний бар’єр для татарських набігів, відкрило можливість для нової колонізації південної України. І ця колонізація в останні десятиліття XVI й перші XVII століття робить вражаючі успіхи. Вона йде з українсько-білоруського Полісся, з Побужжя і з Галичини, з Північно-Західної Волині й посилюється не лише внаслідок поліпшення умов колонізації у Південно-Східній Україні, але й унаслідок погіршення

умов селянського життя й господарства у Західній і Північній Україні (с. 327). Та щойно з'явилися перші симптоми поліпшення господарських стосунків у Східній Україні, — а серед цих симптомів головну роль відігравав саме наплив переселенців, робочих рук, — «відразу ж різні магнати, що мали можливість стежити за місцевими умовами, не забарилися помітити й відповідно врахувати підвищення шансів місцевого господарства після вікового застою. Сподіваючися подальших благ, вони кидаються на тамтешні землі, наввипередки один перед іншим випрошують собі в короля надання на тутешні “пустелі”... чи за марні суми змушують продавати свої землі їх давніх, номінальних власників» (с. 331).

Вже на початку XVII століття Східна Україна стає класичним краєм магнатських латифундій, власники яких поки що не квапляться запроваджувати землеробське господарство й задовольняються хижацькою експлуатацією природних багатств країни. Відсутність перспектив фільваркового господарства пояснює факт заснування переважно містечок, а не сіл, і кількісне переважання міщан над селянами (с. 334). Міщани ж зобов'язані нести військову службу, а часом дають чинш. Населення, як і в давнину, має військово-землеробський і ухадницький характер, а його експлуатація з боку поміщиків виявляється в досить легких формах. Але й ці легкі форми викликають уже сильне невдоволення. “В той час, як селянство Західної України більш чи менш покійно зносило важке ярмо панщини — непомірних данин, чиншів і всіляких інших атрибутів кріпосного права, тутешнє обурюється і протестує при найлегшому дотикові поміщицької руки” (с. 335). «В інших краях зростання привілейованого землеволодіння й експлуатації народної праці привілейованими станами розтягається на сотні років і тому менш помітне і відчутне у своїй поступовості. Тут же, у Східній Україні, процес перетворення “Божих і державних земель” у поміщицькі маєтки був стиснутий у кілька десятків років і врешті-решт зводився до простого помаху королівського пера, до одного факту видачі з королівської канцелярії мізерного папірця, що робив ці вільні землі панськими маєтками, а вільних людей — кріпаками. Це не могло не викликати палкого протесту й обурення з боку тих, за чий рахунок відбувалися подібні метаморфози» (с. 336).

Населення спочатку втікало від кріпосних стосунків простим переселенням усе далі й далі, та коли цьому було покладено край, воно почало прагнути піти в козацтво як клас, вільний від кріпосного права. На це, як каже проф. Грушевський, наштовхнув населення сам польський уряд, організувавши козацтво в окрему, привілейовану станову групу. “Прийняття козаків на королівську службу, звільнення їх від звичайної юрисдикції і

підпорядкування виключній владі і юрисдикції їхнього вождя, стало вихідним пунктом ідеї козацького імунітету, ідеї повного звільнення козацтва від будь-яких повинностей і обов'язків, від будь-якої влади, крім своєї, козацької” (с. 338).

Уряд виявив тенденцію розколоти суцільну масу козацтва, відділивши від неї заможнішу частину, так званих реєстрових козаків, наділивши її прерогативами й тим зацікавивши у збереженні своєї привілейованості. Але він не зумів витримати свою роль до кінця, і козацтво надалі не знає самообмеження. Його лави безнастанно поповнюються, і селянське населення під фірмою і прикриттям козацтва хоче займатися своїм господарством, не знаючи ні поміщиків, ні старост із їхніми прислужниками. І козацтво “стає формою, в котрій кристалізувалися соціально-економічні прагнення українського демосу і його протест проти польсько-шляхетського режиму; є носієм і виразником національних прагнень українського народу” (с. 345).

Паралельність інтересів зв'язала воедино два різні елементи, що входили в козацтво: суто військовий, здобичницький, і елемент господарський, землеробський. Для військового козацтва господарські козаки слугували резервом, на допомогу якого воно могло розраховувати в будь-яку тривожну мить, а для козацтва господарського козацькі військові елементи були дієвою армією, яка захищала його суспільно-економічні інтереси. Ця паралельність основних інтересів згладжувала чи брала перевагу над певними розбіжностями обох груп. Вона ж надавала козацьким повстанням грізну силу й повела до великих наслідків.

Так «стихія на перший погляд руйнівна, антикультурна, — козацтво під цією негативною зовнішністю крило в собі енергію творчу... попереднє століття козацької сваволі принесло в результаті безпеку, захист, колонізаційне і цивілізаційне зростання “Дикому Полю” Східної України; навіть його давні шляхетські вороги мусили визнати, що завоювання східноукраїнського прикордоння для осілості й культури було справою козацтва. У наступному столітті під покровом “української сваволі” наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського народу, що врятувала українське життя від розкладу й загибелі» (с. 347).

Ми не могли відмовити собі в задоволенні викладати думки автора його ж словами й навести ці довгі витяги. Зрозуміло, цілковите задоволення простежити хід розвитку думок проф. Грушевського про початкову історію козацтва — може отримати лише той, хто звернеться до самої його книги. Гадаємо, російська історична наука й російська публіка, що читає поважні наукові книги, повинні бути вдячними проф. Грушевському за видання його

історії українського козацтва й російською мовою. А що таке видання має свій безумовний *raison d'être*¹, це доводить успіх, який мають його “Очерк истории украинского народа” (вже 3-тє видання) й “Иллюстриров[анная] история Украины”, — попри існування й широку популярність українських видань цих праць*.

Д.Д[орошен]ко

¹Право на існування (фр.).

туре? — С.-Петербург: Типогр. т-ва “Наш век”, 1913. — С. 5—6). Взаємне листування С.Русової та М.Грушевського свідчить, що їх поєднували тривалі в часі ділові взаємини. Див. про це докл.: *Миронець Н., Гонюкова Л.* Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським // Укр. історик. — 2002. — № 1—4. — С. 523—524.

Дослідження проф. М.Грушевського з історії козацтва. Проф. М.Грушевский. История украинского казачества. Том первый до начала XVII века (Извлечено из VII тома “Истории Украины-Руси”). Киев, 1913. Ст. 408. Ц. 2 р. 50 к.

Уперше опубліковано в: Украинская жизнь. — 1913. — № 4. — С. 95—101. Підпис: Д. Д-ко [Дорошенко Д.].

Подається за першодруком у перекладі І.Сварника.

Про Д.Дорошенка див. коментар на с. 515—516 цього видання.

с. 454 *А що таке видання має свій безумовний raison d’etre, це доводить успіх, який мають його “Очерк истории украинского народа” (вже 3-тє видання) й “Иллюстриров[анная] история Украины”, — попри існування й широку популярність українських видань цих праць* — про рецепцію науково-популярних праць М.Грушевського в читацькому середовищі Російської імперії докладніше див.: *Тельвак В.* Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття // Дрогоб. краєзнав. зб. — Вип. Х. — Дрогобич: Коло, 2006. — С. 348—358.

Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. Авторизованный перевод со второго украинского издания. С 387 рисунками. СПб., 1913. Цена 3 руб. 50 коп.

Уперше опубліковано в: Современный мир. — 1913. — № 4. — С. 119—121. Підпис: *Н.Рожков.*

Подається за першодруком у перекладі І.Сварника.

Рожков Микола Олександрович (1868—1927) — російський історик-марксист та політичний діяч. В 1891—1897 рр. викладав давні мови в Пермській гімназії. В 1898—1906 рр. — приват-доцент Московського університету. В 1924—1927 рр. працював у наукових закладах та вузах Москви (університет, Інститут червоної професури, Академія комуністичного виховання, Історичний музей та ін.) і Ленінграда (університет, педагогічні інститути та ін.), з 1922 р. — професор. Основні праці: “Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в.” (1899), “Город и деревня в русской истории” (1902), “Обзор русской истории с социологической точки зрения” (ч. 1—2, 1903—1905), “Исторические и социологические очерки” (ч. 1—2, 1906), “Происхождение самодержавия в России” (1906), “Основные законы развития обществ, явлений (Краткий очерк социологии)” (1907), “Из русской истории” (ч. 1—2, 1923), “Русская история в сравнительно-историческом освещении” (т. 1—12, 1918—1926).

М.Грушевський рецензував, причому неодноразово, праці М.Рожкова, вказуючи на сміливість і водночас недостатню переконливість аргументації запропонованих російським колегою історичних гіпотез (Див.: Грушевський М.: Н.Рожков. Политические партии в Великом Новгороде XII—XV веков (“Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]”, 1901, IV, с. 241—286) // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XLIV. — Кн. VI. — С. 4—5; Грушевський М.: Курс русской истории проф. В. Ключевского...;

ЗМІСТ

<i>І.Гурич</i> . Допоміжна серія 50-томника Михайла Грушевського	V	
<i>В.Тельвак</i> . Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема (до 1914 року)	VIII	
<i>П.Г.[П.Голубовський]</i> : М.Грушевский. Южнорусские господарские замки	1	498
<i>П.Г.[П.Голубовський]</i> : М.Грушевский. Очерк истории Киевской земли	4	498
<i>Ол.Кізеветтер</i> : М.Грушевский. Очерк истории Киевской земли	11	498
<i>В.Б.[В.Боцяновський]</i> : М.Грушевский. Очерк истории Киевской земли	14	499
<i>Д[окто]р А.Чоловський</i> : Gruszewski M. Južnoruskije gospodarskije zamki	16	499
<i>[П.Мілюков]</i> : Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель	17	500
<i>А.Шарловський</i> : Gruszewskij M. Oczerk istorii kijewskoj ziemi	22	501
<i>М.Драгоманов</i> : Записки Товариства ім. Шевченка	26	501
<i>А.Шарловський</i> : Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici	35	502
<i>А.Прохаска</i> : Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w.	38	502
<i>В. Антонович</i> . Відгук про дисертацію магістранта М.С.Грушевського	40	503
<i>Н.М.[Н.Молчановський]</i> : 1) Архив Юго-Западной России. Часть 8, т. I. Материалы для истории местного управления ... 2) Часть 8, т. II. Акты Барского староства XVII—XVIII в. ... 3) М.Грушевский. Барское староство. Исторические очерки	42	505
<i>Ю.С.[Ю.Сіцінський]</i> : Грушевский М. Барское староство, исторические очерки	51	505
<i>А.Левицький</i> : Hruszewskij M. Wstupnyj wykład z dawniejszej istoriji Rusy	54	507
<i>А.Яблоновський</i> . Барське староство (Hruszewskij M. Barskoje Starostwo)	56	507
<i>Д[окто]р М.Кордуба</i> : Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Том I	66	509
<i>В.Доманицький</i> : Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського	71	511
<i>В.Доманицький</i> : М.Грушевський. Історія України-Руси. Том IV	77	512
<i>К.Радченко</i> : Статті по славяноведенню. Випуск I	84	513
<i>А.Я.[О.Яцимирський]</i> : Проф. М.Грушевский. Очерк истории украинского народа	93	513
<i>Г.Житецький</i> : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа	95	514
<i>Д.Д.[Д.Дорошенко]</i> : Проф. М.Грушевский. Очерк истории украинского народа	106	515
<i>С.Томашівський</i> : Нова книжка — нові часи (Проф. М.Грушевський	111	516
<i>В.Черепин [В.Прокопович]</i> : Рідна історія (Проф. Мих.Грушевський	120	517
<i>М.Чечулін</i> : Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа	124	518
<i>В.Сторожев</i> : Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа	130	518
Може епохальна книжка(Написав д-р Іван Копач).....	134	520
<i>О.Лотоцький</i> : Проф. Михаил Грушевский. Очерк истории украинского народа.....	153	521
<i>Іван Копач</i> . Michael Hruševskýj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes	156	523
<i>А.Брікнер</i> . Норманська догма	157	523
<i>Н.Йорга</i> : Hruševskýj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes	171	524
<i>В.Мількович</i> : Hruševskýj Michael. Geschichte des ukrainischen(ruthenischen) Volkes	173	526
<i>Д[окто]р Р.Штібе</i> . Історія русинів	183	545
<i>Отто Геч</i> : Michael Hruševskýj. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes	188	545
<i>Леопольд Карл Гетц</i> . Michael Hruševskýj [ord. Prof. f. allg. Geschichte (ruthenisch)	192	546
<i>J.L.</i> : Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes	195	547

<i>С.Томашівський</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VI	197	547
<i>В.Доманицький</i> : Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VI	200	548
<i>Мик.Залізник</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VI	205	549
<i>Ян Славік</i> : Hruševskuj Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes	209	550
<i>Д[окто]р Карел Кадлец</i> . Hruševškuj Mучajlo. Istorija Ukrajiny-Rusy	214	550
<i>Л.Лукич [В.Левицький]</i> : Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького	224	551
<i>О.Л.[О.Лотоцький]</i> . Нова книжка про козацькі часи.....	227	551
<i>Д.А.Корсаков</i> : Отзъвъ о сочинении М.С.Грушевского “Очерк истории украинского народа”	230	551
<i>А.Я.[О.Яцимирський]</i> : Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VII	257	553
<i>К.[І.Крип'якевич]</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VII	259	553
<i>Фр.Равіта-Гавронський</i> . Професор Грушевський і його Історія України-Руси. Кілька слів, кілька уваг	260	554
<i>О.Кізеветтер</i> : Проф. Мих. Грушевський. Киевская Русь. Т. I	277	556
<i>Мик.Василенко</i> . Нова книга з давньої руської історії. Проф. Мих.Грушевський	279	556
<i>М.Залізник</i> . Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України	286	557
<i>Франко І.</i> Причинки до історії України-Руси	288	557
<i>Мих.Могилянський</i> . М.Грушевський. Культурно-національний рух (движение) на Україні	401	559
<i>Вол.Дорошенко</i> : Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні	404	560
<i>[В.М'якотін]</i> : Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні	407	561
<i>Мик.Василенко</i> . Ілюстрована історія України російською мовою	408	562
<i>Д.Дорошенко</i> . Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України	411	562
<i>Д.Д.-ко.[Д.Дорошенко Д.]</i> : Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні	414	563
<i>В.Гришинський</i> . Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці	418	563
<i>М.С.[М.Возняк]</i> . Історія національно-культурного зриву наших предків.....	421	563
<i>О.Пресняков</i> : Проф. Мих. Грушевський. Киевская Русь. Т. I. Введение	427	564
<i>П.Михайлов</i> . Проф. Мих. Грушевський. Киевская Русь. Т. I. Введение	435	564
<i>С.Русова</i> : Проф. М.Грушевський. Иллюстрированная История Украины	447	565
<i>Д.Д.-ко.[Д.Дорошенко]</i> : Дослідження проф. М.Грушевського з історії українського козацтва	448	566
<i>М.Рожков</i> : Проф. Мих. Грушевський. Иллюстрированная история Украины.....	455	566
<i>Л.Колянковський</i> : Hruszewski Mich. Istorija Ukrajiny-Rusi, t. IV	459	567
<i>Г.Вернадський</i> : Проф. М.Грушевський. История украинского козачества	477	568
<i>Д.Дорошенко</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII	479	568
<i>Мик.Василенко</i> . Історія України-Руси. Написав Михайло Грушевський. Том VIII	482	568
<i>Мик.Василенко</i> . Проф. М.С.Грушевський. История украинского козачества	485	569
<i>Мик.Василенко</i> . Проф. Мих.Грушевський. Иллюстрированная история Украины	487	569
<i>М.Сл.[М.Славинський]</i> : Проф. М.Грушевський. История украинского козачества	493	569
<i>В.Пічета</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII	494	571
<i>М.Сріблянський [М.Шаповал]</i> : Украинский народ в его прошлом и настоящем.....	496	571
КОМЕНТАРІ.....	498	
ПЕРЕЛІК РЕЦЕНЗІЙ НА ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1890–1914 рр.)	573	
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	586	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 46. Книга I

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(1890–1914)

Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”

Редактор *Е.Главацька*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 51,19.
Обл.-вид. арк. 45,0. Тираж 5000 пр. Зам. 0215147

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво «Преса України»
03047, м. Київ, пр-т Перемоги, 50

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: [П. Сохань], Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —.

Т. 46. Кн. I : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890—1914) / упор. В. Тельвак. — 2015. — 632 с. — (Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-881-7 (Т. 46. Кн. I)

Том містить рецензії на праці вченого авторства визначних українських, польських, російських, німецьких та інших істориків. Публікації дозволяють реконструювати полеміку, котра точилася довкола історіографічних ідей М.Грушевського в науці його часу. Завдяки своїй жанровій специфіці опубліковані рецензії є важливим джерелом пізнання українознавчих дискусій кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

Для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-881-7 (Т. 46. Кн. I)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)